

Małgorzata Kubala

Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie

Rola organizacji pozarządowych w świadczeniu pomocy postpenitencjarnej w Polsce i w Niemczech – historia i terażniejszość

Abstrakt: W artykule przedstawiono w ujęciu historycznym polskie i niemieckie rozwiązania w zakresie pomocy postpenitencjarnej oraz odniesiono się do działań realizowanych współcześnie w obu państwach. Dokonano prezentacji wybranych organizacji pozarządowych prowadzących w obu państwach działania na rzecz byłych skazanych i na tym tle zaproponowano implementację na grunt polski niektórych rozwiązań niemieckich.

Słowa kluczowe: pomoc postpenitencjarna, resocjalizacja, organizacje pozarządowe.

Wprowadzenie

Pomoc postpenitencjarna w Polsce i w Niemczech świadczona jest zarówno przez instytucje państwowe, jak i organizacje pożytku publicznego, w tym organizacje pozarządowe, które w dużym stopniu wspierają działania instytucjonalne, a bywa również, że w sytuacji, gdy instytucje państwowe nie dysponują wystarczającą ofertą pomocową – zastępują je w procesie readaptacji i reintegracji społecznej skazanych. Potrzebę wspomagania działalności postpenitencjarnej w obu państwach uzasadniają rosnące z roku na rok wskaźniki recydywy. Jak wynika z badań przeprowadzonych w Polsce (obejmujących okres 10-letniej katamnezy), „nasilenie przestępczości powrotnej u osób opuszczających zakłady karne wynosiło 84%, a po 5 latach od zakończenia wykonywania kary wskaźnik recydywy kształtował się na poziomie 41%. Dane empiryczne pokazują również znaczącą

zależność między rozmiarami uprzedniej karalności a nasileniem powrotności do przestępstwa. Badanie przeprowadzone 2,5 roku od zakończenia sankcji wykazało, że wskaźnik recydywy u osób skazanych jednokrotnie wynosił ok. 35%, natomiast u wielokrotnie karanych – ok. 62%” (Niewiadomska, Chwaszcz 2010, s. 11–12). Z kolei w Niemczech zwalnianych jest z więzień około 80 000 osób rocznie, a z aresztów śledczych około 40 000. Wskaźniki recydywy są wysokie, zwłaszcza w okresie pierwszych sześciu miesięcy po opuszczeniu aresztu. Powodem tego stanu rzeczy są – jak twierdzi B. Maelicke (2012) – błędy w konstrukcji systemu resocjalizacji oraz przerost i niska skuteczność resocjalizacji penitencjarnej. Ta niekorzystna sytuacja obserwowana jest także w Polsce, podobnie jak niewystarczająca opieka nad skazanymi wychodzącymi na wolność po zakończeniu kary izolacji (dotyczy to ok. 70% byłych więźniów) oraz prawie wszystkimi skazanymi opuszczającymi areszty śledcze. Dobrym rozwiązaniem w tym zakresie (wskazany przez cytowanego Autora), byłoby koordynowanie wszystkich świadczeń tak, aby na wolności skazani byli zarówno wspierani, jak i kontrolowani. O tym, że jest to możliwe świadczy pilotażowy projekt przeprowadzony w Nadrenii Północnej-Westfalii, w efekcie którego udało się zmniejszyć wskaźnik recydywy z 90 do 32,8%. W tego rodzaju działaniu, zarówno w Niemczech, jak i w Polsce, ważną rolę mogą odegrać organizacje prowadzące działalność poza strukturami państwowymi.

Działania obywatelskie podejmowane w Polsce na rzecz byłych więźniów i ich rodzin

Już od początku XIX wieku wiele podmiotów społecznych udzielało pomocy skazanym opuszczającym zakłady karne, czyniąc to w zróżnicowanym zakresie i różnorodnych formach. W Polsce pomoc postpenitencjarna ze strony organizacji pozarządowych i stowarzyszeń ma długą tradycję. Pierwsze inicjatywy obywatelskie mające na celu udzielanie pomocy byłym skazanym w funkcjonowaniu poza murami więzienia pojawiły się w okresie zaborów. W 1812 roku w Warszawie powstało „Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności”, które w pewnym zakresie obejmowało swoją pomocą również byłych więźniów, choć nie był to główny profil jego działalności (Kaczyńska 1989, s. 440). Problemem ulepszenia więzień oraz sytuacją byłych więźniów w Królestwie Polskim zajmował się przede wszystkim Ksawery Potocki, który podkreślał konieczność zachowania dobrostanu moralnego i fizycznego więźniów oraz proponował wykorzystanie wszystkich dostępnych środków zmierzających do skierowania byłego przestępcy na właściwą drogę (Potocki 1928, s. 22). Pomimo tego, że podczas zaborów nie mogła być prowadzona legalna działalność postpenitencjarna, podejmowano liczne próby ujmowania jej w ramy organizacyjne. W czasie powstania styczniowego powołana została „Rada Główna Opiekuńcza”, której celem było wspomaganie rodzin powstańców poprzez pozyskiwanie funduszy na opiekę nad zwalnianymi z więzień powstańcami (Kie-

niewicz 1983, s. 533). W roku 1882 w zaborze rosyjskim podjęto próbę powołania towarzystwa patronackiego, zadaniem którego miało być sprawowanie opieki nad więźniami podczas odbywania przez nich kary oraz po opuszczeniu więzienia. Miało ono nosić nazwę „Towarzystwa Pomocy dla Wychodzących z Zakładów Karnych”. Do powstania organizacji jednak nie doszło z uwagi na brak akceptacji zaborców (Ustawy 1882).

Po klęsce Powstania Styczniowego na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim nastąpił rozrost działalności konspiracyjnej ukierunkowanej na udzielanie pomocy więźniom politycznym. Powstała wówczas organizacja „Patronat Opieki nad Więźniami” – tajne stowarzyszenie kobiet założone we Włocławku z inicjatywy Izabeli Zbiegniewskiej. Inną organizacją było „Ministerstwo Polskiej Biedy”, nieformalna organizacja adwokatów, zajmująca się pomocą prawną i finansową dla represjonowanych powstańców (Góra 1989, s. 28). Z kolei w zaborze austriackim, w 1881 roku, powstało „Galicyjskie Stowarzyszenie Opieki nad Uwolnionymi Więźniami”. Pomocy udzielano jednak tylko tym byłym skazańcom, którzy w czasie odbywania kary zachowywali się nienagannie. Stowarzyszenie obejmowało opieką osoby polecane przez administrację więzienną i kapelana (Statut 1881).

W początkach XX wieku powstawały liczne towarzystwa opieki nad więźniami i osobami opuszczającymi miejsca odosobnienia, zwane patronatami. Pierwsza taka organizacja powstała w 1776 roku w Filadelfii (Krzemiński 2008, s. 183). W Polsce pierwszy „Patronat Opieki nad Więźniami” utworzono w 1909 roku w Warszawie. Miał on pomagać byłym więźniom politycznym i kryminalnym: zapewniał opiekę lekarską, tworzył warsztaty pracy, biblioteki oraz organizował nauczanie. Po trzech latach oddziały organizacji funkcjonowały już we wszystkich miastach, w których znajdowały się więzienia (Pawlak 1997, s. 47). W latach 20. XX w. funkcjonowało już pięć samodzielnych towarzystw „Patronatu”: dwa w Warszawie oraz po jednym w Wilnie, Nowogródku i Bydgoszczy. Towarzystwo powoływało kuratorów więziennych, którzy dbali o warunki skazanych oraz umożliwiali im kontakty z osobami z zewnątrz (Pędowski 1993, s. 14). W roku 1923 „Patronat” zmienił nazwę na „Towarzystwo Opieki nad Więźniami, Uwolnionymi z Więzień i ich Rodzinami”. Wyznawano zasadę, iż samo przebywanie w więzieniu nie sprawi, iż skazany po wyjściu na wolność będzie lepszym człowiekiem. Wpajano zatem byłym więźniom przekonanie o pożytku z wykształcenia, aby przez to móc zapobiegać ich społecznemu wykluczeniu, udzielano im pożyczek i zapomóg, pomocy medycznej oraz w powrocie do domu (Zbyszewska 1983, s. 281 i n.). Jeżeli rodzina osoby skazanej znajdowała się w skrajnie ciężkich warunkach bytowych, udzielano jej pomocy w opiece i wychowywaniu dzieci, które umieszczano w zakładach wychowawczych lub schroniskach – w Radości, na Okęciu, w Wilnie i we Lwowie oraz w krakowskim „Pogotowiu Opiekuńczym dla Chłopców” (Pawlak 1995, s. 112). Prowadzono także współpracę z ochronkami, przytułkami i noclegowniami. Towarzystwo zatrudniało tzw. korespondentów, dbających o stały dopływ środków finansowych oraz trudnili się filantropią (Zbyszewska 1983, s. 281 i n.).

W czasie okupacji zadania Towarzystwa uległy zmianie. W obliczu tragicznych warunków panujących w więzieniach, w których przetrzymywani byli Polacy, celem stało się ratowanie oraz udzielanie pomocy rodzinom aresztowanych. Przy stowarzyszeniu powoływano komisje, których członkami byli głównie adwokaci, reprezentujący zarówno lewicę jak i prawicę. Wśród aktywnych działaczy organizacji wymienić należy m.in. adwokat Helenę Wiewiórską oraz adwokata Karola Pędowskiego, przewodniczącego komisji prawnej. Poglądy polityczne zeszyły na dalszy plan, głównym zadaniem było ratowanie życia aresztowanych przez okupanta (Krzemiński 2008, s. 185): „Wszelkimi możliwymi sposobami ustalano przede wszystkim miejsce pobytu aresztowanego. Nie było to łatwe, gdyż Niemcy z zasady zacierali ślady. Po ustaleniu, w którym więzieniu lub obozie znajduje się aresztowany, uruchamiana była akcja dostarczania więźniowi odzieży, bielizny, swetrów i artykułów niezbędnych do utrzymania higieny. Posyłano też paczki żywnościowe. Ponadto służyła rada i pomocą rodzinom aresztowanych. Była to praca bez rozgłosu. Cicha, ale jakże skuteczna. Tu nie było »bohaterszczyzny«, lecz autentyczna pomoc samarytańska” (Krzemiński 2008, s. 185–186).

Współcześnie kontynuatorem „Patronatu” z początku XX wieku jest Stowarzyszenie Penitencjarne „Patronat”, które odrodziło się dopiero po zmianach ustrojowych. Działalność patronatu zawieszona była w czasach PRL-u. Twórcą i długoletnim prezesem reaktywowanej organizacji jest Teodor Szymanowski. Jego zdaniem środki oddziaływania postpenitencjarnego powinny skupiać się nie tylko na nadzorze, lecz również na realnej pomocy udzielanej przez organizacje pozarządowe i placówki pomocy społecznej (Szymanowski 2010, s. 331). Stowarzyszenie „Patronat”, posiadające stuletnią tradycję w zakresie niesienia wsparcia skazanym opuszczającym więzienia oraz ich rodzinom, charakteryzuje się tym, że modyfikuje swoją działalność tak, aby odpowiadała ona aktualnym potrzebom indywidualnym i społecznym. Krystyna Ostrowska (2013, s. 317) w następujący sposób odnosi się do celów „Patronatu” w zmienionej rzeczywistości: „Dziś, w porównaniu do początków działalności Patronatu, okresu dwudziestolecia międzywojennego i czasów II wojny światowej jest to nie tylko inna populacja, do której adresujemy naszą działalność, ale znacznie rozszerzone są nasze cele i zadania. Nie ograniczają się one jedynie do niesienia pomocy i wsparcia emocjonalnego, informacyjnego, psychologicznego i moralnego czy materialnego, ale obejmują działania zawarte w pojęciach readaptacja, reintegracja, resocjalizacja, wyjście z bezdomności czy bezrobocia”. Obecnie organizacja prowadzi dwa schroniska dla mężczyzn – w Warszawie i w Białymstoku. Byli więźniowie mogą przebywać tam do 2 lat, ale pod warunkiem przestrzegania regulaminu, zwłaszcza w odniesieniu do zakazu spożywania napojów alkoholowych i zażywania narkotyków. Punkty pomocy postpenitencjarnej prowadzone są również w Warszawie, Gdańsku, Olsztynie i Zielonej Górze. W dwóch ostatnich miastach prowadzone są głównie szkolenia, doradztwo psychologiczno-pedagogiczne, mediacje oraz porady prawne. Skazanym przebywającym w zakładach karnych świadczona jest pomoc w nawiązywa-

niu korespondencji listowej z osobami bliskimi. Punkty „Patronatu” warszawskiego oraz gdańskiego oferują dodatkowo pomoc materialną w postaci rzeczowej oraz żywnościowej – między innymi organizują paczki na Święta Bożego Narodzenia i Wielkanoc (Ostrowska 2013, s. 317).

Obecnie w Polsce istnieje ok. 700 organizacji pożytku publicznego udzielających wsparcia readaptacyjnego byłym więźniom (Woźniakowska 2006, s. 10–12). Obok „Patronatu” aktywnie wspomagają byłych więźniów m.in.:

- „Stowarzyszenie Pomocy Osobom Wychodzącym na Wolność »Emaus«” w Gdańsku oraz „Fundacja Pomocy Wzajemnej »Barka«” w Poznaniu, tworzące wspólnoty, do których trafiają skazani opuszczający zakłady karne oraz osoby dotknięte bezdomnością, np. eksmitowane lub opuszczające szpitale psychiatryczne. Placówki działające pod egidą „Barki”, to głównie małe farmy ekologiczne, tzw. „wspólnoty życia i pracy”.
- „Katolickie Stowarzyszenie Pomocy Rodzinie im. św. Brata Alberta” w Płocku, skupiające byłych więźniów i osoby bezdomne, oferując im darmowe noclegi i wyżywienie. Podopieczni mogą pracować w prowadzonym przez Stowarzyszenie gospodarstwie pomocniczym. Osoby uzależnione uzyskują pomoc terapeutyczną, a bezrobotni wsparcie w poszukiwaniu zatrudnienia. Stowarzyszenie pomaga podopiecznym w staraniach o otrzymanie renty lub emerytury.
- „Towarzystwo Opieki nad Więźniami” we Wrocławiu – udziela byłym więźniom doraźnej pomocy poprzez organizację szkoleń zawodowych, mediacje rodzinne oraz akcje okolicznościowe, np. w okresie Świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy.
- „Stowarzyszenie Resocjalizacji, Rehabilitacji i Pomocy Społecznej im H.Ch. Kofoeda” w Siedlcach – prowadzi zajęcia aktywizujące, edukacyjne, prewencyjne i pomocowe oparte na założeniach duńskiego programu „Pomoc ku Samopomocy”. Prowadzone są działania probacyjne, edukacyjne i pomocowo-opiekuńcze. Działalność Stowarzyszenia kierowana jest do byłych więźniów i osób przebywających na warunkowym zwolnieniu, realizujących środki probacyjne i kary alternatywne, bezrobotnych oraz osób z nałogami i wywodzących się ze środowisk patologicznych.
- Partnerstwo „Czarna Owca” w Wołowie – prowadzi aktywizację osób skazanych zmierzającą do włączenia ich w rynek pracy. W skład Partnerstwa wchodzi: Zakład Karny w Wołowie, Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „Pro Natura”, Inicjatywa Samorządowa „Razem”, Okręgowy Inspektorat Więziennictwa we Wrocławiu oraz Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju.
- Fundacja „Sławek” w Warszawie – niesie pomoc osobom opuszczającym zakłady karne, zakłady poprawcze oraz schroniska dla nieletnich, i które znajdują się w trudnej sytuacji rodzinnej i bytowej. Wsparcie udzielane jest również rodzinom osób osadzonych. Fundacja zajmuje się prowadzeniem mediacji pomiędzy osobami skazanymi a ich ofiarami oraz realizuje szereg projektów pomocowo-wspierających. Interesujące i efektywne są zwłaszcza dwa

projekty: „Świadectwa”, którego głównym celem jest przekazywanie skazanym informacji o skutecznych ścieżkach readaptacyjnych przez pozytywnie zaadaptowanych byłych więźniów, oraz „Anioł Stróż” polegającego na asystowaniu osobom wychodzącym na przepustki.

Odnosząc się do działań podejmowanych w Polsce na rzecz osób opuszczających zakłady karne należy podkreślić, że błędne jest niemal całkowite ich cedowanie przez administrację rządową i samorządową na organizacje pozarządowe. Tego zdania jest m.in. Krystyna Ostrowska (2013, s. 321), która pisze: „To w efekcie prowadzi do sytuacji, w której osoby działające non-profit stają się petentami, w długiej kolejce do urzędów państwowych i samorządowych po pomoc dla swojej działalności, a nie odwrotnie, gdzie urzędy realizujące swoją konstytucyjną powinność zabiegają o pomoc obywateli, zorganizowanych w stowarzyszenia, które bezinteresownie ofiarują swoją pracę”. Autorka podkreśla, że idea wolontariatu i organizacji społecznych polega na udzielaniu bezinteresownej pomocy społeczeństwu i państwu, a nie wyręczaniu państwa i samorządów w ich konstytucyjnych obowiązkach.

Niemieckie rozwiązania w zakresie pomocy postpenitencjarnej

Podobnie jak w Polsce, również w Niemczech działa wiele organizacji pozarządowych wspierających państwo w opiece postpenitencjarnej. Ten trend widoczny jest także w innych krajach Europy i świata. Na przykład w uznanym za najbardziej efektywny, duńskim systemie postpenitencjarnym, organizacje pozarządowe prowadzą skuteczne i wielopłaszczyznowe działania przeciwko wykluczeniu społecznemu byłych więźniów. Między innymi, w ramach projektów „High Five” oraz „Rehabilitation Projekt”, prowadzone jest doradztwo zawodowe, system mentorski oraz działalność informacyjna ukierunkowana na rozpoznanie i zabezpieczenie miejsc pracy. Duńskie organizacje pozarządowe dbają również wydatnie o wzmacnianie więzi osadzonych z rodzinami (Nowak 2015, s. 55–79).

Odnosząc się do pomocy postpenitencjarnej w Niemczech należy podkreślić, że jej historia odnosi się głównie do działalności prowadzonej w ramach inicjatyw prywatnych i niezależnych organizacji. Pod koniec XVIII w. niemieckie więziennictwo rozpoczęło powolną transformację. Zaczęto bowiem wprowadzać religijno-moralne strategie poprawcze oraz oferować opiekę osobom opuszczającym więzienia oraz ich rodzinom. W wyniku debat dotyczących reformy więziennictwa powstawały koncepcje, które za swój cel stawiały sobie wychowanie byłych skazanych na pełnoprawnych członków społeczeństwa, w którym mieli oni funkcjonować po wyjściu na wolność. W połowie XIX w. wiele osób prywatnych i duchownych zakładało na terenie Niemiec tzw. „Gefängnisvereine” (stowarzyszenia więzienne), których głównym celem było przywrócenie skazanych społeczeństwu w lepszej

kondycji moralnej niż przed uwięzieniem. Jednak, jak zauważa Schauz (2008, s. 377), dla wielu osób prowadzących tego typu działalność, ważniejszy od konkretnej pomocy był niejednokrotnie sam dyskurs dotyczący ich moralnej poprawy. Dopiero w czasach Cesarstwa Niemieckiego, kiedy organizacje niosące pomoc osobom wychodzącym z więzienia w większym stopniu skonsolidowały się z innymi organizacjami dobroczynnymi, działalność „Gefängnisvereine” mogła stać się bardziej efektywna (Schauz 2008, s. 377).

Na początku XX wieku, w 1925 roku, powołano organizację pomocową pod nazwą „Deutscher Reichsverband für Gerichtshilfe, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge”, która została uznana za oficjalne przedstawicielstwo prywatnych inicjatyw na rzecz więźniów oraz byłych więźniów. Organizacja wydawała własne czasopismo „Monatsblätter des Deutschen Reichsverband für Gerichtshilfe, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge”. W 1927 roku powstały organizacje kościelne będące efektem połączonych działań kościoła ewangelickiego i katolickiego na rzecz byłych więźniów. Były to: „Reichsverband für Gerichtshilfe, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge”, „Evangelische Konferenz für Straffälligenpflege” i „Katholische Reichsarbeitsgemeinschaft für Gerichtshilfe, Gefangenen- und Entlassenenfürsorge”. Ostatnia z wymienionych organizacji powstała z inicjatywy kobiet i działała pod kierownictwem Agnes Neuhaus i kilku kapelanów więziennych. Ich praca miała podłoże religijno-charytatywne. Ważną rolę pełnili tu kapelani więzienni, dążący do tego, aby podczas świadczenia pomocy osadzonym i byłym więźniom był akcentowany jej religijny wymiar. Prowadziło to czasem do konfliktu interesów, czego przykładem może być spór katolickich kapelanów i centrali „Caritas”, który dotyczył podziału kompetencji. Kapelani zarzucali lokalnym ośrodkom „Caritas” brak doświadczenia i nie godzili się na ich poważniejsze angażowanie się w pomoc osobom zagrożonym powrotem na drogę przestępstwa (Wollasch 1991). Sytuacja zmieniła się w 1930 roku, kiedy to powstały dwie nowe organizacje. Jedną z nich było stowarzyszenie „Arbeitsgemeinschaft für jüdische Gefährdeten-Fürsorge”, drugą – organizacja o charakterze świeckim pod nazwą „Fachgruppe für soziale Gerichtshilfe und Straffälligenfürsorge des Fünften Wohlfahrtsverbandes”, która skupiała organizacje świadczące pomoc niezależną od organizacji wyznaniowych. Jednak, jak ocenia Schauz (2008, s. 346), była to niewielka zmiana w dziedzinie rozwoju prywatnej opieki nad osobami opuszczającymi więzienia. Ponadto, kiedy w 1930 roku do organizacji pomocowych chciał dołączyć związek „Arbeiterwohlfahrt”, omal nie doprowadziło to do rozpadu połączonych sił opieki nad osobami zagrożonymi powrotnością do przestępstwa. Świadczy to o występowaniu konfliktów ideologicznych w strukturach pomocy społecznej Republiki Weimarskiej. Tradycyjne siły reprezentowane przez organizacje kościelne sprzeciwiały się tzw. upolitycznieniu opieki nad skazanymi i prorokowały upadek tego rodzaju działalności, który nastąpił po dojściu do władzy narodowych socjalistów (Schauz 2008, s. 349). Podsumowując tę część historii pomocy postpenitencjarnej w Niemczech, należy podkreślić, że w czasach Cesarstwa przeważało podejście

duszpasterskie, nastawione na poprawę moralną byłych skazanych. Zwracano dużą uwagę na wychowawcze aspekty pomocy oraz stosowano metody dyscyplinujące zbliżone do tych, które stosowano podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Wielu podopiecznych nie akceptowało takich zasad i nierzadko opuszczało miejsca udzielania pomocy (Schauz 2008, s. 387). W czasach Republiki Weimarskiej rozbudowano ideę państwa socjalnego i wówczas zmieniło się podejście do podopiecznych organizacji pomocowych. Pomoc materialna oraz wsparcie w poszukiwaniu pracy zostało przejęte przez urzędy pracy i pomocy społecznej. Obok instytucji państwowych powstawały nowe organizacje pomocy prywatnej. Konkurencja w tym obszarze działania przyczyniła się do większego profesjonalizowania pomocy. Jednak wciąż jeszcze pomoc i wsparcie ukierunkowane były na doprowadzanie byłych więźniów do poprawy moralnej – inne formy wsparcia miały zdecydowanie niższe znaczenie (Schauz 2008, s. 388).

Po dojściu do władzy narodowych socjalistów zamknięto dyskusję o pomocy dla byłych skazanych. Nie było mowy o ich humanitarnym traktowaniu, a obok więzień tworzone były także obozy koncentracyjne (Schwind, Blau 1988, s. 16). Po zakończeniu II wojny światowej, pomoc postpenitencjarna w podzielonych Niemczech udzielana była na różnych zasadach. W NRD przywracaniem byłych skazanych społeczeństwu zajmowały się głównie instytucje państwowe. W działania pomocowe angażowały się nieformalnie także kościoły oraz osoby z nimi współpracujące. Byłym więźniom świadczone opiekę duszpasterską oraz wsparcie praktyczne wszędzie tam, gdzie istniały luki w pomocy państwowej – dotyczyło to głównie obszaru edukacji i zatrudnienia (Kunz 2003, s. 32). W RFN istniała natomiast niezależna od państwa pomoc społeczna, wspomagająca je w działaniach podejmowanych na rzecz byłych osadzonych. Obejmowała ona zarówno organizacje kościelne, jak i prywatne inicjatywy świeckie, których rola w owym czasie była znaczna, gdyż skazani opuszczający więzienia mogli liczyć tylko częściowo na pomoc państwową (Kunz 2003, s. 38). Niezależna pomoc społeczna była w dużym stopniu profesjonalizowana, a finansowali ją prywatni sponsorzy, którzy przeznaczali środki na pomoc dla skazanych wychodzących na wolność. Ten rodzaj pomocy rozwija się prężnie w Niemczech także dziś. Dalej funkcjonuje pojęcie „niezależna pomoc społeczna” („Freie Wohlfahrtspflege”), odnosząca się jednak do działalności organizacji pozarządowych non-profit (Balon, Hesse 2010, s. 7).

Współczesne niemieckie organizacje pozarządowe udzielające pomocy byłym więźniom to instytucje lub stowarzyszenia, których działania zmierzają w kierunku ścisłego współdziałania z urzędami i sądami. Finansowanie organizacji non-profit ma swoje źródło głównie w składkach członkowskich lub środkach pochodzących z darowizn (niem. *Spenden*). Niektóre organizacje otrzymują również dotacje sądowe lub państwowe, np. w przypadku prowadzenia domów opieki. Wsparcie tego typu jest przyznawane również na prowadzenie mieszkań socjalnych. Organizacje non-profit już na etapie odbywania kary przygotowują osadzonych do wyjścia

na wolność, pośredniczą w znalezieniu pracy i mieszkania, uczą właściwego gospodarowania pieniędzmi, udzielają wsparcia finansowego i pomocy materialnej, prowadzą poradnictwo, terapię uzależnień oraz treningi umiejętności społecznych, pomagają skazanym we właściwej organizacji czasu wolnego oraz prowadzą mediacje na linii sprawca–ofiara (Seitz, Kiel i in. 2001).

Niezależna pomoc społeczna „Freie Wohlfahrtspflege” w Niemczech skupia między innymi organizacje:

- „Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e. V.” (AWO)¹, działająca we wszystkich landach i posiadająca 362 000 członków, 75 000 wolontariuszy i 197 000 pracowników. W ramach organizacji działa ponad 14 000 instytucji i służb. Oferta pomocy readaptacyjnej obejmuje m.in. usługi w zakresie opieki społecznej i poradnictwa, towarzystwo prowadzi centra kompetencyjno-warsztatowe².
- „Deutscher Caritasverband e. V.” (DCV) – świadczy zorganizowaną pomoc w ramach działalności ok. 25 000 służb i obiektów³. Oferuje osobom zagrożonym powrotem do przestępczości i ich rodzinom pomoc readaptacyjno-reintegracyjną, wspierając w ten sposób realizację obowiązków państwa w zakresie opieki społecznej. „Caritas” prowadzi mediacje między ofiarami a sprawcami oraz realizuje szeroko zakrojoną działalność edukacyjną, propagując w ten sposób realne sposoby zwalczania tendencji przestępczych⁴.
- „Diakonisches Werk der Evangelischen Kirche in Deutschland e.V.” (DW) – organizacja, zrzeszająca 22 kościoły ewangeliczne, 9 wolnych kościołów z towarzyszącymi im obiektami i 81 stowarzyszeń. Diakonia postrzega siebie jako rzecznika skazanych i czynnie wspiera więźniów, byłych więźniów oraz osoby zagrożone przestępczością⁵. Inicjowane są działania i projekty prewencyjne z zakresu ochrony praw socjalnych, planowania finansowego, redukcji długów, radzenia sobie z problemami osobistymi, problemem uzależnień czy konfliktami w związkach. Wspiera ponadto swoich podopiecznych w poszukiwaniu mieszkania i zatrudnienia⁶. Na przykład Diakonia w Bielefeld udziela wsparcia rodzinom osób osadzonych. Z oferty pomocowej skorzystać mogą także krewni lub inne osoby związane z rodziną dotkniętą problemem uwięzienia. Diakonia pomaga organizować spotkania świąteczne i weekendowe, oferuje dla

.....

¹ http://www.awo-informationsservice.org/uploads/media/Leitlinien_Straffaelligenhilfe_14-01-14_QM.pdf [dostęp: 3.03.2016].

² <https://www.awo.org/wir-ueber-uns/zahlen-und-fakten/> [dostęp: 3.03.2016].

³ <http://www.caritas.de/glossare/einrichtungen-und-dienste> (dostęp: 4.03.2016).

⁴ <http://www.caritas.de/diecaritas/deutscher Caritasverband/verbandszentrale/arbeitsbereiche/straffaelligenhilfe/straffaelligenhilfe> [dostęp: 4.03.2016].

⁵ http://www.diakonie-in-niedersachsen.de/pages/ueber_uns/diakonie/gebaerdensprache/index.html [dostęp: 5.03.2016].

⁶ <http://www.dw-osl.de/unsere-einrichtungen/straffaelligenhilfe/anlaufstelle-fuer-straffaellige.html> [dostęp: 5.3.2016].

- rodziców i dzieci poradnictwo wychowawcze, pomoc w sprawach rodzinnych, udostępnia materiały informacyjne oraz organizuje szkolenia, m.in. w zakresie gospodarowania finansami i przezwyciężania kryzysów osobistych⁷.
- „Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland e. V.” (ZWStDJ) – organizacja niezależnej opieki społecznej, obejmująca 17 stowarzyszeń krajowych i 7 niezależnych gmin, w sumie około 100 gmin żydowskich. Ma ona swoje oddziały w Berlinie, Saksonii i Meklemburgii. W Poczdamie funkcjonuje z kolei krajowe centrum porad oraz centrum integracyjne „Kibuz”. Do obiektów ZWST należy otwarty w 1993 roku żydowski obiekt sanatoryjny Eden Park i centrum rekreacyjno-edukacyjne „Max Willner Home” w Bad Sobernheim. Jednym z głównych celów ZWST jest długoterminowa integracja wszystkich pokoleń imigrantów społeczności żydowskiej i niemieckiego społeczeństwa, w tym osób dotkniętych problemem przestępczości⁸.
 - „Deutscher Paritätischer Wohlfahrtsverband – Gesamtverband e.V.” (DPWV) – to jedno z sześciu czołowych stowarzyszeń niezależnej opieki w Niemczech, zrzeszające ponad 10 000 niezależnych podmiotów, obiektów i grup w sektorze społecznym i zdrowotnym (aktualnie działa 15 stowarzyszeń krajowych i ponad 280 okręgowych). DPWV reprezentuje i wspiera swoje organizacje członkowskie w realizacji ich celów statutowych, ukierunkowanych na rozwiązywanie problemów prawnych, społecznych i ekonomicznych osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, w tym byłych więźniów i ich rodzin⁹. DPWV oferuje pomoc osobom zagrożonym powrotem do przestępczości – prowadzi punkty poradnicze, mediacje między sprawcą a ofiarą, udziela pomocy mieszkaniowej oraz pośredniczy w znalezieniu pracy społecznie użytecznej. Organizacja pozyskuje i wspiera wolontariuszy chętnych do pracy z byłymi więźniami oraz prowadzi terapię dla przestępców seksualnych. Dla rodzin więźniów, a zwłaszcza dla dzieci i młodzieży, organizowane są m.in. treningi umiejętności społecznych oraz treningi zastępowania agresji¹⁰.
 - „Deutsches Rotes Kreuz e.V.” (DRK) – „Niemiecki Czerwony Krzyż”, organizacja działająca na rzecz pokojowego współistnienia i godności wszystkich ludzi, ratująca życie i zdrowie oraz świadcząca usługi z zakresu opieki społecznej¹¹. W swojej działalności skupia się na zabezpieczeniu podstawowego funkcjonowania byłych więźniów – oferuje im mieszkania socjalne lub pomaga szukać innych form zakwaterowania i zatrudnienia. Byli skazani mogą również korzystać z takich form jak terapia uzależnień, pomoc w wyjściu z zadłużenia,

.....

⁷ <http://www.diakonie-fuer-bielefeld.de/straffaellige/familienhilfe-haft.html> [dostęp: 5.03.2016].

⁸ <http://zwst.org/de/zwst-ueber-uns/selbstdarstellung/> [dostęp: 7.03.2016].

⁹ <http://www.der-paritaetische.de/verband/wir-ueber-uns/> [dostęp: 7.03.2016].

¹⁰ http://www.paritaet-nrw.org/content/angebote_fuer_mitglieder/fachberatung/straffaelligenhilfe/index_ger.html [dostęp: 17.03.2016].

¹¹ <http://www.drk.de/ueber-uns/auftrag/leitlinien.html> [dostęp: 8.03.2016].

zaopatrzenie w odzież i meble oraz wsparcie w innych, trudnych sytuacjach życiowych¹².

- „Freie Hilfe Berlin e.V.–Gefährdeten-und Straffälligenhilfe” wraz z filią „Freie Hilfe–soziale Dienstleistungen GmbH”¹³. Jest to organizacja, która dociera z szeroką ofertą doradztwa i opieki do osób, które zagrożone są powrotem na drogę przestępstwa. Świadczy także usługi na rzecz osób bezdomnych, zagrożonych bezdomnością oraz skazanych na karę pieniężną. Oferuje m.in. mieszkania nadzorowane, spłatę zadłużenia, treningi przeciwko przemocy, terapię uzależnień, pomoc w zdobyciu mieszkania, wykształcenia i pracy, pośredniczy w kontaktach z instytucjami i urzędami, udziela wsparcia w sytuacjach kryzysowych, jak również uczy podtrzymywania kontaktów społecznych.
- „Bayerischer Landesverband für Gefangenenfürsorge und Bewährungshilfe e.V.” (BayLGB)- BayLGB, organizacja działająca w Bawarii, która w skali kraju jest jedyną organizacją realizującą zadania pomocy społecznej, w tym pomocy prawnej, adresowane wyłącznie do więźniów, byłych więźniów oraz osób przebywających na warunkowym zwolnieniu¹⁴.
- „Evangelische Straffälligenhilfe München” z siedzibą w Monachium – to organizacja oferująca skazanym pomoc reintegracyjną w następującym zakresie¹⁵: wsparcie podczas przygotowania do wyjścia na wolność, pomoc w znalezieniu mieszkania, w poszukiwaniu i pośrednictwie pracy, wsparcie w kontaktach z urzędami, doradztwo w spłacaniu długów. Ofertę specjalną stanowi możliwość skorzystania z terapii prowadzonej przez dyplomowanego psychologa.
- „Verein Gefangenen-Nichtsesshaftenhilfe Darmstadt e.V.” (GND) – stowarzyszenie działające w Darmstadt, udzielające pomocy tym więźniom, którzy po opuszczeniu zakładu karnego nie mają stałego miejsca zamieszkania. Ma ono do dyspozycji dwa budynki z 9 i 10 mieszkaniami w Darmstadt i Griesheim. Mogą tam znaleźć zakwaterowanie mężczyźni i kobiety powyżej 18 lat, obciążeni problemami ekonomicznymi i nieposiadający środków finansowych na wynajęcie lub kupno mieszkania. Członkowie stowarzyszenia pomagają mieszkańcom w zarządzaniu kapitałem finansowym. Zasięg pomocy obejmuje także ofertę kompleksowej terapii psychospołecznej, która jest prowadzona przez specjalistów z zakresu pracy socjalnej i pedagogiki społecznej. Dla każdego byłego więźnia opracowywany jest indywidualny plan opieki ukierunkowany na usamodzielnienie, będący podstawą dalszej współpracy. Chodzi o to, by po opuszczeniu mieszkania nadzorowanego przez Stowarzyszenie, jego pod-

.....

¹² http://drk-wohlfahrt.de/uploads/tx_ffpublication/deutsches-rotes-kreuz-wohlfahrtspflege-2008.05.pdf [dostęp: 8.03.2016].

¹³ www.freiehilfe-berlin.de [dostęp: 6.03.2016].

¹⁴ www.baylgb.de/ [dostęp: 9.03.2016].

¹⁵ <http://www.ehrenamt-im-strafvollzug.de/muenchen.htm> [dostęp: 9.03.2016].

opieczny był w stanie wywiązywać się ze swoich obowiązków bez pomocy zewnętrznej¹⁶.

- „Bundesarbeitsgemeinschaft für Straffälligenhilfe” (BAG-S) – wyspecjalizowana organizacja na szczeblu federalnym, reprezentująca interesy osób zagrożonych przestępczością. Została założona w 1990 roku i ma siedzibę w Bonn. Powstała z połączenia instytucji niezależnej pomocy społecznej oraz „Fachverband für Soziale Arbeit, Strafrecht und Kriminalpolitik” (DBH) e. V. („Stowarzyszenie Pracy Socjalnej, Prawa Karnego i Polityki Kryminalnej”). BAG-S jest zaangażowane w politykę społeczną i karną oraz prowadzi doradztwo dla instytucji i stowarzyszeń członkowskich, działających na rzecz zapobiegania powrotowi skazanych do przestępstwa. Organizuje sympozja i trzy razy w roku wydaje informator, w którym zawarte są doniesienia prasowe, statystyki i informacje o działaniach i przedsięwzięciach podejmowanych na rzecz byłych skazanych. Organizacja promuje w społeczeństwie pracę resocjalizacyjną i reintegrację byłych więźniów z otoczeniem. W tym celu prowadzi doradztwo instytucjonalne i wzmożoną, medialną aktywność informacyjną. Organizuje także konferencje prasowe na aktualne tematy związane z jej statutową działalnością. BAG-S reprezentuje interesy byłych skazanych w urzędach administracji państwowej, u prawodawców, partii politycznych oraz współpracuje z organizacjami realizującymi podobne zadania. Działa aktywnie w wyspecjalizowanych grupach roboczych, wypracowując wspólne stanowisko i opracowując propozycję reform¹⁷.

Z powyższego przeglądu organizacji pozarządowych wynika, że niemieckie stowarzyszenia koncentrują się nie tylko na pracy z byłym więźniem, lecz także z jego rodziną¹⁸. Ponadto, jak ocenia Badelt (1997, s. 7–9), organizacje pozarządowe w Niemczech to struktury w zdecydowanie mniejszym stopniu sformalizowane w porównaniu z instytucjami państwowymi. Są mniej zbiurokratyzowane, co zwiększa dynamikę ich działania oraz umożliwia głębsze angażowanie się w niesienie pomocy. Organizacje trzeciego sektora promują podejście przedsiębiorcze, akcentujące kreatywność i innowacyjność. Członkowie różnorodnych stowarzyszeń i fundacji to zazwyczaj osoby bardzo aktywne i oddane swojej pracy oraz – w porównaniu z administracją państwową – bardziej zaangażowane i pomysłowe.

Reasumując, w Niemczech zadania państwa w zapewnianiu opieki osobom potrzebującym, w tym również byłym więźniom, są coraz częściej cedowane na organizacje pożytku publicznego, i nie jest to tylko zjawisko modne, ale zdaniem Weitemeyera (2014, s. 43) – również konieczne.

.....

¹⁶ <http://gnd-ev.de/wordpress/> [dostęp: 9.03.2016].

¹⁷ Portrait der BAG-S. <http://www.bag-s.de/ueber-bag-s/portrait/> [dostęp: 9.03.2016].

¹⁸ <http://www.caritas.de/hilfeundberatung/ratgeber/haft/papa-im-gefaengnis/dein-papa-ist-ja-gar-nicht-auf-montage> [dostęp: 4.03.2016].

Konkluzje

Podejście polskich i niemieckich organizacji pozarządowych do pomocy byłym więźniom w pozytywnej readaptacji społecznej jest generalnie podobne. Oba kraje mogą jednak implementować efektywne projekty pomocowo-wspierające realizowane u sąsiada. Rozwiązania niemieckie, które w dużym stopniu zapobiegają powrotowi do przestępstwa, a które mogą być przeniesione na grunt polski, to przede wszystkim kompleksowe objęcie wsparciem nie tylko byłych więźniów, lecz również ich rodzin. To podejście uzasadniają również wyniki polskich badań przeprowadzonych przez Beatę Marię Nowak (2014, s. 35), w świetle których rodziny osób skazanych borykają się z wieloma nierozwiązanymi problemami (np. bezrobocie, bieda, uzależnienia), co prowadzi do zapóźnień socjokulturowych i tworzenia się środowiska patogenicznego. Rodziny te nie mogą wyjść z kryzysu, ponieważ ich członkowie mają trudności w samodzielnym rozwiązywaniu problemów oraz w poszukiwaniu pomocy i wsparcia. Taki stan rzeczy wymaga uruchomienia zewnętrznych działań pomocowych. Jak podkreśla Autorka, zarówno instytucje, jak i organizacje pożytku publicznego, w tym organizacje pozarządowe, powinny przyjąć taki model jednoczesnej pracy ze skazanymi i ich rodzinami, by uwzględniał on działania „stabilizujące (pomoc socjalna, poradnictwo, terapia) oraz rozwojowe (aktywizowanie potencjałów osobowych i grupowych), prowadzące oba podmioty (skazanego i jego rodzinę) do pokryzysowej autokreacji tożsamości społecznej” (Nowak 2014, s. 35).

Z niemieckich doświadczeń można byłoby przenieść także sposób zorganizowania różnych form zakwaterowania dla byłych więźniów zagrożonych bezdomnością. Niektóre niemieckie stowarzyszenia specjalizują się właśnie w tym zakresie. Na przykład stowarzyszenie „Die Brücke” buduje mosty informacyjne i pośredniczy pomiędzy bezdomnymi byłymi więźniami a instytucjami i osobami oferującymi im realną pomoc mieszkaniową. Organizacja ta wydaje broszurę „Wo? Wann? Wer?”, w której osoby zainteresowane mogą odnaleźć wiele informacji o możliwościach znalezienia mieszkania¹⁹.

W działaniach z zakresu prewencji kryminalnej²⁰ państwo niemieckie wspierane jest przez instytucje pozarządowe oraz społeczności lokalne. Niemiecka polityka postpenitencjarna zakłada bowiem, że przestępczości można zapobiegać z dobrym efektem tylko wtedy, kiedy wszystkie strony – instytucje rządowe, pozarządowe oraz społeczności lokalne – są zainteresowane osiągnięciem finalnego celu i dążą

.....

¹⁹ <http://www.obdachlosenhilfe-die-bruecke.de/> [dostęp: 15.03.2016].

²⁰ „Przez prewencję kryminalną rozumie się współpracę wielu osób i instytucji, która ma na celu powstrzymanie przestępczości i zwiększenie poczucia bezpieczeństwa obywateli” – Standardy Beccaria dla zapewnienia jakości projektów prewencji kryminalnej. Rada Prewencyjna Landu Dolna Saksonia

do wypracowania wspólnej strategii. W Niemczech prewencja jest zadaniem gmin i landów. W każdym z landów utworzone są regionalne rady prewencyjne „Landespräventionsraten”. Na przykład w skład „Landesprävention Niedersachsen” (Rady Prewencyjnej Landu Dolna Saksonia) skupiającej ponad 250 instytucji i organizacji zogniskowanych na zapobieganie przestępczości, wchodzi gminy, organizacje pozarządowe, lokalne gremia społecznościowe, jak również instytucje naukowe i inne podmioty²¹. Odpowiednikami niemieckich rad prewencyjnych są w Polsce Rady Terenowe działające w miastach wojewódzkich, które niestety w swoim działaniu są nieskuteczne. Stąd też można byłoby rozważyć utworzenie struktur, które podobnie jak Rady Prewencyjne w Niemczech, realizowałyby swoje zadania na poziomie powiatów i gmin, w pełnej integracji ze środowiskiem lokalnym.

Interesujące są również niektóre działania niemieckich organizacji pozarządowych ukierunkowane na zapobieganie przestępczości nieletnich. Na uwagę zasługuje np. prowadzenie przez „Caritas” z Frankfurtu nad Odrą treningów umiejętności społecznych dla młodzieży ze zdiagnozowanymi tendencjami przestępczymi. Mogą w nich uczestniczyć osoby w wieku od 14 do 21 lat, które weszły na drogę przestępstwa, oczekują na sprawę sądową lub odbyły karę pozbawienia wolności. Podczas treningu analizowana jest ścieżka przestępcza i formułowane są priorytety życiowe – przy pomocy terapeutów młodzi ludzie konstruują swoją nową koncepcję życia, zgodnego z normami i regułami funkcjonowania społecznego²².

Inspirująca może być także inicjatywa prowadzona przez „Evangelisches Johanneswerk” działalność na rzecz byłych więźniów uzależnionych od hazardu, które staje się, zarówno w Niemczech, jak i w Polsce, coraz większym problemem społecznym. Johanneswerk jako pierwsza organizacja pozarządowa wprowadziła poradnictwo i terapię dla uzależnionych od pokera. Osobom znajdującym się w szponach tego rodzaju uzależnienia oferuje się leczenie farmakologiczne oraz psychoterapię, a w pomoc zaangażowani są nie tylko terapeuci i lekarze, ale także pracownicy socjalni i personel pielęgniarstwa²³.

Z zaprezentowanego przeglądu działalności organizacji pozarządowych w Polsce i w Niemczech wynika, że prywatne inicjatywy świadczące pomoc byłym więźniom odgrywały i wciąż odgrywają ogromną rolę w przywracaniu społeczeństwu jego obywateli. Należy podkreślić, że nierzadko są to stowarzyszenia, które zastępują państwo w jego opiekuńczej roli oraz fakt, że społeczne przedsięwzięcia cechują się większą skutecznością niż te, które organizowane są przez instytucje państwowe, a ich znaczenie dla osiągania dobrostanu społecznego i wzmacniania poczucia bezpieczeństwa obywateli jest ogromne.

.....

²¹ Standardy Beccaria dla zapewnienia jakości projektów prewencji kryminalnej. Rada Prewencyjna Landu Dolna Saksonia <http://www.beccaria-standards.net/Media/Beccaria-Standards-polinisch.pdf> [dostęp: 19.03.2016].

²² http://www.caritas-brandenburg.de/aspe_shared/form/download.asp?nr=378740&form_typ=115&ag_id=2898&action=load [dostęp: 19.03.2016].

²³ Abhängigkeit, <http://johanneswerk.de/de/fachthemen/abhaengigkeit.html> (dostęp: 19.03.2016).

Abstract: The Role of Non-governmental Organizations in Providing Post- penitentiary Assistance in Poland and Germany – History and Present

The article presented a historical perspective of the activity of Polish and German solutions in post-penitentiary assistance. Furthermore, it refers to present activities carried out in both countries. The author presented selected non-governmental organizations engaged in activities for former convicted in both countries, and against this background, proposed the implementation of some German solutions in Poland.

Key words: post-penitentiary assistance, rehabilitation, non-governmental organizations.

Bibliografia

- [1] Badelt C., 1997, *Zielsetzungen und Inhalte des 'Handbuchs der Nonprofit Organisation*, Stuttgart.
- [2] Góra W., 1989, *Tradycje opieki i pomocy społecznej w Polsce*, „Praca Socjalna”, nr 2.
- [3] Kaczyńska E., 1989, *Ludzie ukarani: więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, PWN, Warszawa.
- [4] Kieniewicz S., 1983, *Powstanie styczniowe*, PWN, Warszawa.
- [5] Krzemiński Z., 2008, *Kartki z dziejów warszawskiej adwokatury*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- [6] Kunz Ch., 2003, *Auswirkungen von Freiheitsentzug in einer Zeit des Umbruchs. Schriften zum Strafvollzug, Jugendstrafrecht und zur Kriminologie*, Mönchengladbach.
- [7] Niewiadomska I., Chwaszcz J., 2010, *Jak skutecznie zapobiegać karierze przestępczej?*, Wyd. „Tekst”, Lublin.
- [8] Nowak B.M., 2014, *Kreowanie działań społecznych o charakterze resocjalizacyjno-readaptacyjnym. Podejście sieciowo-systemowe*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7.
- [9] Nowak B.M., 2015, *Reintegracja społeczna skazanych w wybranych państwach Unii Europejskiej*, „Resocjalizacja Polska”, 10.
- [10] Ostrowska K., 2013, *Doświadczenie, perspektywy, ograniczenia w działalności organizacji pozarządowych na przykładzie Stowarzyszenia Penitencjarnego „Patronat”*, [w:] *Polski system penitencjarny. Ujęcie integralno-kulturowe*. „Forum Penitencjarne”, do-datek specjalny, Warszawa.
- [11] Pawlak K., 1995, *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz.
- [12] Pawlak K., 1997, *Za kratami więzień i drutami obozów (zarys dziejów więziennictwa w Polsce)*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz.
- [13] Pędowski K., 1993, *O ratowaniu ludzi*, Stowarzyszenie Penitencjarne PATRONAT, Warszawa.
- [14] Potocki K., 1929, *Uwagi do projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskiem*, [w:] *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, (red.) Bugajski Z., Związek Pracowników Więziennych, Warszawa.

- [15] Schauz D., 2008, *Strafen als moralische Besserung: eine Geschichte der Straffälligenfürsorge 1777–1933*, Oldenbourg Verlag, München.
- [16] Schwind H.D., Blau G., 1988, *Strafvollzug in der Praxis: Eine Einführung in die Probleme und Realitäten des Strafvollzuges und der Entlassenenhilfe*, Berlin.
- [17] *Statut Galicyjskiego Stowarzyszenia Opieki nad Uwolnionymi Więźniami*, 1881, „Przeгляд Sądowy i Administracyjny”, nr 19.
- [18] Szymanowski T., 2010, *Recydywa w Polsce. Zagadnienia prawa karnego, kryminologii i polityki karnej*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa.
- [19] *Ustawy Towarzystwa Pomocy dla Wychodzących z Zakładów Więziennych*, 1882, „Gazeta Sądowa Warszawska” nr 6.
- [20] Weitemeyer B., 2014, *Eine neue Gemeinnützigkeit? Organisations- und Rechtsformen von Nonprofit-Organisationen*, [w:] *Forschung zu Zivilgesellschaft, NPOs und Engagement. Quo vadis?*, (red.) Zimmer A.E., Simsa R., Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- [21] Wollasch A., 1991, *Der Katholische Fürsorgeverein für Mädchen, Frauen und Kinder (1888-1945). Ein Beitrag zur Geschichte der Jugend- und Gefährdetenfürsorge in Deutschland*, Freiburg.
- [22] Woźniakowska D. (współpr. P. Bugno, M. Łagodziński, P. Nasiłowski), 2006, *Skazani i byli skazani na rynku pracy – ocena z punktu widzenia organizacji pozarządowych Program Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.
- [23] Zbyszewska Z., 1983, *Ministerstwo polskiej biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat” w Warszawie 1909–1944*, PIW, Warszawa.

Źródła internetowe

- [24] *Abhängigkeit*, <http://johanneswerk.de/de/fachthemen/abhaengigkeit.html> [dostęp: 19.03.2016].
- [25] Balon K., Hesse W., 2010, *Standaryzacja a system świadczenia usług pomocy społecznej w Niemczech*, Salzgitter/Berlin <http://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/Ekspertyza%20Niemcy.pdf> [dostęp: 2.03.2016].
- [26] Seitz N., Kiel R. i in., 2001, *Erster Periodischer Sicherheitsbericht*, Bundesministerium der Justiz http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Veroeffentlichungen/erster_periodischer_sicherheitsbericht_langfassung_de.pdf?__blob=publicationFile [dostęp: 2.03.2016].
- [27] *Standardy Beccaria dla zapewnienia jakości projektów prewencji kryminalnej. Rada Prewencyjna Landu Dolna Saksonia*, <http://www.beccaria-standards.net/Media/Beccaria-Standards-polnisch.pdf> [dostęp: 19.03.2016].
- [28] http://drk-wohlfahrt.de/uploads/tx_ffpublication/deutsches-rotes-kreuz-wohlfahrtspflege-2008.05.pdf [dostęp: 8.03.2016]
- [29] <http://gnd-ev.de/wordpress/> [dostęp: 9.03.2016].
- [30] http://www.awo-informationsservice.org/uploads/media/Leitlinien_Straffaelligenhilfe_14-01-14_QM.pdf [dostęp: 3.03.2016].
- [31] http://www.caritas-brandenburg.de/aspect_shared/form/download.asp?nr=378740&form_typ=115&ag_id=2898&action=load [dostęp: 19.03.2016].
- [32] <http://www.caritas.de/diecaritas/deutscher Caritasverband/verbandszentrale/arbeitsbereiche/straffaelligenhilfe/straffaelligenhilfe> [dostęp: 4.03.2016].
- [33] <http://www.caritas.de/glossare/einrichtungen-und-dienste> [dostęp: 4.03.2016].

- [34] <http://www.caritas.de/hilfeundberatung/ratgeber/haft/papa-im-gefaengnis/dein-papa-ist-ja-gar-nicht-auf-montage> [dostęp: 4.03.2016].
- [35] <http://www.der-paritaetische.de/verband/wir-ueber-uns/> [dostęp: 7.03.2016].
- [36] <http://www.diakonie-fuer-bielefeld.de/straffaellige/familienhilfe-haft.html> [dostęp: 5.03.2016].
- [37] http://www.diakonie-in-niedersachsen.de/pages/ueber_uns/diakonie/gebaerdensprache/index.html [dostęp: 5.03.2016].
- [38] <http://www.drk.de/ueber-uns/auftrag/leitlinien.html> [dostęp: 8.03.2016].
- [39] <http://www.dw-osl.de/unsere-einrichtungen/straffaelligenhilfe/anlaufstelle-fuer-straffaellige.html> [dostęp: 5.03.2016].
- [40] <http://www.ehrenamt-im-strafvollzug.de/muenchen.htm> [dostęp: 9.03.2016].
- [41] <http://www.obdachlosenhilfe-die-bruecke.de/> [dostęp: 15.03.2016].
- [42] http://www.paritaet-nrw.org/content/angebote_fuer_mitglieder/fachberatung/straffaelligenhilfe/index_ger.html [dostęp: 7.03.2016].
- [43] <http://zwst.org/de/zwst-ueber-uns/selbstdarstellung/> [dostęp: 7.03.2016].
- [44] <https://www.awo.org/wir-ueber-uns/zahlen-und-fakten/> [dostęp: 3.03.2016].
- [45] Maelicke B., *Rückfallquoten sind unverändert hoch*, Süddeutsche Zeitung, 17. Juni 2012, <http://www.sueddeutsche.de/panorama/probleme-der-resozialisierung-aus-dem-knast-ins-entlassungsloch-1.1414170-2> [dostęp: 19.03.2016].
- [46] *Portrait der BAG-S*, <http://www.bag-s.de/ueber-bag-s/portrait/> [dostęp: 9.03.2016].
- [47] www.baylgb.de/ [dostęp: 9.03.2016].
- [48] www.freihilfe-berlin.de (dostęp: 6.03.2016).